

شبکه مفهومی اصطلاحات علوم، کاربردها و ویژگی‌ها

مقاله

محمد هادی یعقوب‌نژاد

عضو هیأت علمی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

مقدمه

یکی از مسائلی که از دیرباز ذهن صاحبان فکرو اندیشه را به خود جلب کرده، تنظیم ساخت یافته دانش هاست. دسترسی نظام مند به اندوخته‌های علمی و آگاهی‌های در اختیار، دغدغه‌ای است که همواره مورد توجه انسان اندیش مند بوده است. او همان طور که با شنیدن و نوشتن و نشر، به جابجایی آگاهی‌های خود همت نموده، به روش‌های گوناگونی برای مدیریت دانش‌های خویش تلاش کرده است. سیر مدیریت دانش مدون را باید از تنظیم کتاب‌ها و نوشته‌ها و عنوان‌گذاری مطالب آن و سپس تهیه فهرست برای آثار، چکیده و نمایه پیگیری نمود که اکنون با تحولات و پیشرفت‌های قابل ملاحظه‌ای روبرو شده است و مسائلی مانند نمایه‌های موضوعی، فهرست نویسی الکترونیکی، استفاده از زبان‌های کنترل شده و به‌کارگیری ابزار فن‌آوران و عرضه اطلاعات در پایگاه‌های اطلاعاتی ساخت یافته، کتابخانه‌های الکترونیکی، دیجیتالی، سامانه‌ها و درگاه‌های بزرگ اینترنتی و اینترنتی از جمله آنهاست.

چکیده: اصطلاحات علمی، انعکاسی از مفاهیم علم، و به عنوان موجود زنده فضای علم به شمار می‌آیند؛ که اگر به درستی تنظیم شوند می‌توانند مجموعه‌ای از واژگان مهم و کلیدی یک علم، و گستره موضوعی رشته مربوط را با تمام جنبه‌های اصلی، فرعی و وابسته به شکلی ساخت یافته به دست دهند و نهایتاً، نظام دانش مدار را شکل داده و شبکه مفهومی و درختواره علوم را نمایان سازند. نویسنده در نوشتار حاضر، همان طور که ماهیت شبکه مفهومی اصطلاحات علمی، ویژگی‌ها و کاربردهای آن با تأکید بر علوم اسلامی را بازگویی می‌نماید، تجربه‌های برخی مراکز علمی حوزوی را که در علم اطلاعات و مدیریت دانش اسلامی فعالیت‌های اثربخشی داشته‌اند نیز مورد مذاکره قرار می‌دهد. کلیدواژه: اصطلاحات علمی، شبکه مفهومی، شبکه مفاهیم علوم، نظام‌های دانش مدار، اصطلاح نامه‌ها، علوم اسلامی، شبکه اصطلاحات علوم.

در رشته‌های علمی و معرفتی آنچه گستره مفهومی علوم را نشان می‌دهد، اصطلاحات علمی است. هرگاه این اصطلاحات طبق اصولی مشخص، در فرم شبکه‌ای درهم‌تنیده و در عین حال منسجم نمایان شوند، قادر خواهند بود محتوای علمی دانش مورد نظر را منعکس کرده و روابط سیستمی و نظام‌مند درون علم را ارائه کنند.

در این میان، نهاده‌هایی مانند شبکه‌های مفهومی مصطلحات علم، طراحی نظام‌های دانش‌مدار (اصطلاح‌نامه‌های تخصصی خرد و کلان) و هستی‌شناسی‌های مفهومی که بر پایه اصول علمی استوار شده و مبتنی بر الگوریتم‌های سیستماتیک و همخوان با ابزارهای فناوری تعریف شده‌اند، تأثیر فوق‌العاده‌ای بر مدیریت ساخت یافته دانش‌ها گذاشته و ذهن بسیاری اندیش‌وران را به خود متوجه کرده‌اند.

واکوی تجربه‌های برخی مراکز و سازمان‌هایی که در حوزه علم اطلاعات و مدیریت دانش اسلامی فعالیت می‌کنند حاکی از آن است که توجه به استانداردهای بین‌المللی و بومی سازی آنها می‌تواند سازماندهی و تنظیم محتوای معارف و اندیشه‌های اسلامی را تسهیل نموده منجر به تولید ارزش افزوده شود. و بستر مناسبی برای ایجاد نظام‌های هستی‌شناسانه فراهم نموده که استفاده از آنها در مراکز مختلف پژوهشی و اطلاع‌رسانی، تولید دانش را به جای تجمیع اطلاعات در پی خواهد داشت. در این نوشتار همان‌طور که ماهیت شبکه مفهومی اصطلاحات علمی، ویژگی‌ها و کاربردهای آن با تأکید بر علوم اسلامی بازکاوی می‌شود، از تجربه‌های برخی مراکز علمی حوزوی که در علم اطلاعات و مدیریت دانش اسلامی فعالیت‌های اثربخشی داشته‌اند نیز یاد خواهد شد.^۱

گفتار اول: اهمیت اصطلاحات در علوم

عقل انسانی همواره با مفاهیم سروکار دارد. مفاهیم و معقولات، ابزار اصلی اندیشیدن و استدلال کردن هستند، ولی انتقال و انتشار اندیشه‌ها و تفهیم و تفهّم‌های علمی، بیشتر به وسیله اصطلاحات انجام می‌شود. بنابراین اصطلاحات در ارائه معانی و مفاهیم علوم، نقش بنیادی و کلیدی دارند.

در علم اصطلاح‌شناسی، اصطلاحات وسیله ارتباط بین علماست؛

همان‌طور که در علم زبان‌شناسی، زبان وسیله ارتباط بین انسانهاست. اصطلاح‌شناسی مطالعه نظام‌مند نامگذاری مفاهیم مربوط به رشته‌های تخصصی است.^۲ در زبان‌های تخصصی و رشته‌های علمی، معانی به وسیله مفاهیم صورت‌بندی می‌شوند و از طریق واژه‌ها یا اصطلاحاتی خاص به دیگران منتقل می‌گردند.

ممکن است حقایق یا اموری را بفهمیم و درک کنیم، اما آنچه در ذهن ما پیدا می‌شود مفهوم است. مفهوم تنها ساخت ذهنی است که از انعکاس واقعیت‌ها یا اشیای خارجی در ذهن پدید می‌آید. برای تبادل و انتقال این ساخت ذهنی، نماد یا نشانه‌ای به آن مفهوم اختصاص می‌یابد که در واقع نماینده آن است. این نماد در ارتباطات علمی معمولاً اصطلاح یا واژه نام دارد. (هرچند گاه نمادهای دیگری مانند اصوات، اشارات و... ممکن است به کار رود).^۳

آگاهی درست از داشته‌های علمی و تولید و توسعه علم با سازماندهی و مدیریت دانش ممکن خواهد شد. برای مدیریت دانش، مسیری جز مدیریت مصطلحات علم و توسعه و تغذیه آنها وجود ندارد؛ زیرا نقل و انتقال اندیشه‌ها و تفهیم و تفهّم‌های علمی، همواره به وسیله اصطلاحات صورت می‌گیرد و اصطلاحات در ارائه مفاهیم علمی نقش اساسی را بر عهده دارند.^۴

برای اینکه:

۱. در زبان‌های تخصصی و رشته‌های علمی، معانی به وسیله مفاهیم صورت‌بندی می‌شوند و از طریق واژه‌ها یا اصطلاحاتی خاص به دیگران منتقل می‌شوند.^۵

۲. اصطلاحات علمی عناصر اصلی تشکیل‌دهنده علم به شمار می‌آیند که با سازمان‌دهی آنها هماهنگی و مدیریت منسجم اطلاعات علمی ممکن می‌شود و زمینه ارتقای دانش‌ها و تولید علم فراهم می‌گردد.

۳. اصطلاحات علمی انعکاسی از مفاهیم علم و به عنوان موجود زنده فضای علم به شمار می‌آیند که اگر به درستی تنظیم شوند، می‌توانند مجموعه‌ای از واژگان مهم و کلیدی یک علم و گستره موضوعی رشته مربوط را با تمام جنبه‌های اصلی، فرعی و وابسته به شکلی ساخت یافته به دست دهند.

۲. رک به: دائره‌المعارف کتابداری و اطلاع‌رسانی؛ عباس حری؛ تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی، ۱۳۸۱، ج ۱، ذیل واژه اصطلاح‌شناسی.

۳. همان با تغییر و اضافات.

۴. آموزش فلسفه، محمدتقی مصباح، ج ۱، صص ۲۷۵، ۲۷۸ و ۲۸۲.

۵. دائره‌المعارف کتابداری و اطلاع‌رسانی، ص ۲۱۲.

۶. کلید واژه: (Keyword) کلمه مهمی از یک عنوان یا از یک متن که به عنوان اولین کلمه یک شناسه در نمایه‌سازی یا فهرست به کار برده می‌شود. در عرف اطلاع‌رسانی کلید واژه به اصطلاحاتی اطلاق می‌شود که از مدارک، عناوین کتاب یا مقاله، چکیده و دیگر متون اطلاعاتی استخراج می‌گردند و پایه نمایه‌سازی قرار می‌گیرند.

دانش‌ها، یعنی فراهم‌آوری، سازماندهی، ذخیره، پردازش، جستجو و بازیابی منتهی شده و برای اشاعه و ترویج اطلاعات به صورتی منسجم و روزآمد کمک شایان توجهی خواهد شد.

از این رو آگاهی درست از محتواهای علمی، همچنین سازماندهی و تسلط نسبی بر دانش‌ها، جز با سازماندهی، مدیریت و توسعه مصطلحات آنها ممکن نخواهد شد^{۱۲} که نظام‌های دانش‌مدار مانند اصطلاحنامه‌ها با همین رویکرد طراحی و تدوین شده‌اند؛^{۱۳} زیرا اصطلاحنامه مجموعه‌ای است نظام‌مند از اصطلاحات^{۱۴} و واژگان کلیدی^{۱۵} یک علم که موضوع آن رشته را با تمام جنبه‌های اصلی، فرعی و وابسته به شکلی نظام‌یافته عرضه می‌کند.

اصطلاحنامه با فرهنگنامه، دانش‌نامه، دائرةالمعارف و عناوینی از این دست تفاوت اساسی دارد. اصطلاحنامه منبع و مرجعی است که هر یک از اجزای آن کلیدی است برای گشودن و بازیابی اطلاعات انباشته‌شده و انبوه در محمل‌های مختلف فیزیکی و مجازی. واحد تشکیل‌دهنده این منبع، مدخل‌ها و واژه‌هایی است که تبلور اصطلاحات یا دربرگیرنده مسائل متون و مدارک مورد نظر باشد.^{۱۶} اصطلاحنامه‌ها در ارائه مفهومی اصطلاحات علمی نقش محوری دارند. اینک برخی از ویژگی‌ها و کاربردهای آن را با تأکید بر علوم اسلامی می‌آوریم.

ویژگی‌ها

۱. ثبت و ضبط واژگان مترادف و شبه مترادف و تعیین واژه رایج‌تر و ارجاع سایر واژگان به آن.

در ساختار اصطلاحنامه، واژگانی که به نوعی نسبت به همدیگر همپوشانی معنایی دارند مترادف تلقی می‌شود و از میان آنها یک واژه به عنوان واژه مرجح انتخاب و سایر اصطلاحات به آن ارجاع داده می‌شود. به همین دلیل مفهوم مترادف در اصطلاحنامه عام‌تر از مفهوم مترادف در لغت است. ثبت و ضبط واژگان مترادف و ایجاد رابطه میان آنها هم در هنگام بازیابی اطلاعات بسیار مفید و کارآمد است و هم در ذخیره اطلاعات (هنگام نمایه‌سازی اطلاعات)؛ زیرا چه بسیار اتفاق

۱۲. احمد مبلغی؛ سخنرانی، همایش کتابخانه دیجیتال و نظام‌های دانش‌مدار؛ سالن همایش‌های دفتر تبلیغات اسلامی، مرکز اطلاعات و مدارک اسلامی، آبان ۱۳۹۰.

۱۳. طاهری، سیدمهدی؛ «رویکردهای دانش‌مدار در تدوین اصطلاحنامه علوم اسلامی»؛ کتاب ماه کلیات، سال ۱۵، شماره ۳، اسفند، ۱۳۹۰، ص ۸.

۱۴. «اصطلاح» (term) واژه یا عبارتی است که در مواردی خاص، معنایی کاملاً دقیق و محدود را بیان کند یا ویژه علم، هنر، حرفه، تجارت یا موضوعی خاص باشد.

۱۵. کلیدواژه: (Keyword) کلمه مهمی از یک عنوان یا از یک متن که به عنوان اولین کلمه یک شناسه در نمایه‌سازی یا فهرست به کار برده می‌شود.

در عرف اطلاع‌رسانی، کلیدواژه به اصطلاحاتی اطلاق می‌شود که از مدارک، عناوین کتاب، یا مقاله، چکیده و دیگر متون اطلاعاتی استخراج می‌گردد و پایه نمایه‌سازی قرار می‌گیرد.

۱۶. آوستین، درک، ویل، پیتز؛ راهنمای تهیه و گسترش اصطلاحنامه یک‌زبان؛ ترجمه عباس حرری؛ تهران: مرکز اسناد و مدارک علمی ایران، ۱۳۶۵. یعقوب‌نژاد، محمدهادی؛ درآمدی بر مبانی اصطلاحنامه علوم اسلامی؛ قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۵.

گفتار دوم: شبکه اصطلاحات علوم

در رشته‌های علمی و معرفتی آنچه گستره مفهومی علوم را نشان می‌دهد، اصطلاحات علمی است. هرگاه این اصطلاحات طبق اصولی مشخص، در فرم شبکه‌ای درهم‌تنیده و در عین حال منسجم نمایان شوند، قادر خواهند بود محتوای علمی دانش مورد نظر را منعکس کرده و روابط سیستمی و نظام‌مند درون علم را ارائه کنند و نهایتاً نظام دانش‌مدار را شکل داده و درختواره‌ای از علوم را نمایش دهند.

گفتنی است که در «علم اطلاعات و دانش‌شناسی» اصطلاحنامه‌ها^{۱۷} به همین منظور طراحی شده‌اند و در ردیف منابع مرجع بااهمیت در ساماندهی و مدیریت اطلاعات در دانش‌های مدون به شمار آمده‌اند؛ زیرا منظومه‌ای از واژگان کلیدی و مفاهیم مرتبط با حوزه موضوعی و دانشی را ارائه می‌کنند و دستیابی سریع و آسان به اطلاعات علمی - که نخستین گام در مسیر تولید و توسعه دانش به شمار می‌رود - را فراهم می‌سازند.^{۱۸} اصطلاحنامه‌ها معیارهایی علمی به شمار می‌آیند که همانند شاخص و الگودر هماهنگ‌سازی یک پارچه اطلاعات و دانش‌ها به صورتی پویا و مستمر در محیط‌های فیزیکی و مجازی کارایی مؤثری دارند:

هر گاه گزاره‌ها و مباحث حوزه‌های دانشی و معرفتی بر پایه اصطلاحنامه‌ها، فراهم‌آوری، سازماندهی و ارائه شوند، گام‌های بنیادین در یکپارچه‌سازی و مدیریت اطلاعات، به درستی برداشته شده و زمینه مدیریت دانش و مسیر لازم برای تولید دانش جدید گشوده خواهد شد.

بنابراین بایسته است اطلاعات حوزه‌های دانشی اسلامی و معارف آن بر پایه اصطلاحنامه‌های مرتبط از قبیل اصطلاحنامه‌های علوم اسلامی^{۱۹} سازماندهی و ارائه شود تا بدین سان اطلاعات و معارف اسلامی هم‌زمان با تولید به وجهی هماهنگ مدیریت شوند و بر محمل‌ها و بستریهای متنوع از قبیل فضاهای گسترش‌پذیر مجازی به درستی انتشار یابند.

توجه اندیش‌وران و سازمان‌های علمی بزرگ از دیرباز به تدوین اصطلاحنامه‌ها^{۲۰} نیز یکی از نشانه‌هایی است که نقش آن را در سازماندهی و توسعه علوم تأیید می‌کند. با این استاندارد، مدیریت اصطلاحات علمی بر اساس اصولی مشخص، به مدیریت اطلاعات

۱۷. اصطلاحنامه معادل کلمه لاتینی تزاروس (THESAURUS) است که به واژگان‌نامه، گنج‌واژه و کنزالاصطلاح نیز معروف است.

۱۸. دانشنامه کتابداری و اطلاع‌رسانی؛ دکتر عباس حرری؛ کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۸۱، ج ۱، ص ۲۱۲.

۱۹. اصطلاحنامه‌های منتشرشده علوم اسلامی را بنگرید، قم: بوستان کتاب (انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم).

۲۰. درباره اصطلاحنامه علوم اسلامی Islamidoc.org، آثار مکتوب و الکترونیکی آن را بنگرید.

۱۱. برای آگاهی بیشتر رک به: دانشنامه اطلاع‌رسانی و کتابداری، همان و کتابشناسی اصطلاحنامه‌ها؛ اشرف السادات فولادی؛ تهران: مرکز اطلاعات و مدارک علمی، ۱۳۷۲.

۴. کشف مشترکات لفظی و تبیین وجوه تمایز از طریق ارائه واژگان دارای توضیح‌گر

یکی از معضلات علوم انسانی، وجود مشترکات لفظی از یک طرف و عدم عنایت صاحبان فکر و اندیشه به این مشترکات لفظی است. نقش اصطلاح‌نامه در این بخش، کشف مشترکات لفظی و منعکس نمودن آن با علامت مشخص (توضیح‌گر) است. توضیح‌گر یعنی مطالب مختصری که بین دو هلال قرار گرفته و موجب می‌شود مشترکات لفظی از هم متمایز گردند؛ مانند آیات (معجزه) - آیات (قرآن).

با توجه به اینکه ماهیت اصطلاح‌نامه‌ها برای ارائه نحوه ارتباطات میان واژگان و اصطلاحات طرح‌ریزی شده است، هیچ اصطلاحی در اصطلاح‌نامه نیست، مگر اینکه با یک واژه یا واژگان متعدد در ارتباط است. به همین علت واژگانی که دارای اشتراک لفظی هستند، منطقیاً نمی‌توانند بدون تعیین حدود و ثغور معنایی خود در اصطلاح‌نامه وارد شوند، برخلاف دایرة‌المعارف‌ها، فرهنگ‌ها و لغت‌نامه‌ها که ممکن است مشترکات لفظی بدون تعیین حدود معنایی در این دسته از منابع مرجع وارد شوند. برای مثال واژه «رهن» در فقه را نمی‌توان بدون توضیح‌گر در اصطلاح‌نامه فقه وارد کرد؛ زیرا گاهی از این واژه عقد رهن را اراده می‌کند که زیر مجموعه عقد لازم از طرف واحد است، گاهی هم به معنای عوض مسابقه است که با واژه مسابقه در ارتباط است، پس حتماً باید از طریق توضیح‌گر از همدیگر متمایز شوند تا اجازه ورود به اصطلاح‌نامه را داشته باشد.^{۱۸}

رهن (عقد)

اعم: عقد لازم از طرف واحد

رهن (مرهون)

اعم: محل رهن

رهن (عوض مسابقه)

بک: عوض مسابقه

کاربردها

شبکه مفهومی اصطلاحات که در قالب اصطلاح‌نامه‌ها ارائه می‌شود، برای سازماندهی اطلاعات می‌تواند در مواردی مانند ذیل به کار آید و محققان و دانش‌پژوهان را در دستیابی به اطلاعات مورد نیاز یاری کند.^{۱۹}

جامعیت نمایه‌سازی موضوعی

۱۸. اصطلاح‌نامه فقه، همان.

۱۹. کاربردهای اصطلاح‌نامه را بنگرید: اصطلاح‌نامه و تولید دانش (همایش علمی)، مرکز همایش‌های دفتر تبلیغات اسلامی، مرکز اطلاعات و مدارک اسلامی، ۱۳۸۹، مقاله آقایان دکتر عباس حری و دکتر محمد تقی سبحانی در www.islamdoc.org. همچنین رک به: مجموعه مقالات همایش ملی اصطلاح‌نامه و کاربردهای آن در محیط الکترونیکی؛ محمد هادی یعقوب‌نژاد، سید مهدی طاهری؛ تهران: کتابدار، ۱۳۹۱.

می‌افتد که نمایه‌ساز با وجود تخصص و هوش بالا، به دلیل عدم تمرکز و گستردگی اصطلاحات، از وجود ترادف بین آنها آگاه نمی‌شود. برای مثال در «فقه» از «رهن» به «ارتهان» یا «رهانه» نیز تعبیر شده است که چه بسا نمایه‌ساز با دیدن آنها به «رهن» منتقل نمی‌شود و در سیستم ارجاعات که در شیوه‌نمایه‌سازی بدون اصطلاح‌نامه وجود دارد نیز به واسطه گستردگی اصطلاحات و عدم امکان مراجعه دوباره به متون، به این ترادف توجه نمی‌شود که در نتیجه منجر به ریزش کاذب اطلاعات می‌گردد. در اصطلاح‌نامه فقه آمده است:^{۱۷}

رهن

بج: ارتهان

رهانه

عقد رهن

۲. تعیین رابطه ساختاری و سلسله مراتبی میان اصطلاحات

یکی از ویژگی‌های بارز اصطلاح‌نامه رابطه سلسله مراتبی (اعم و اخصی) است که شاکله و ساختار اصلی یک علم را به نمایش در می‌آورد.

این نوع از رابطه به دلیل اینکه از منطق معینی تبعیت می‌کند موجب ترسیم ساختار و بدنه اصلی یک علم با تمامی جزئیات و ریز موضوعات ترسیم شود.

۳. بیان ارتباطات متنی و بحثی و تداعی میان اصطلاحات

یکی از مشخصه‌های اصلی اصطلاح‌نامه بیان روابط وابسته (رابطه تداعی و پیوندهای بحثی) میان واژگان است. این نوع از رابطه که با علامت اختصاری «ا.و.» نمایش داده می‌شود، منعکس‌کننده هر نوع ارتباطی میان دو واژه، غیر از رابطه ترادف و اعم و اخصی است؛ مانند رابطه اصطلاح ولایت فقیه با واژگان ذیل:

ولایت فقیه

ا.و: ولی فقیه

آیات ولایت فقیه

اثر ولایت فقیه

جعل منصب ولایت فقیه

روایات ولایت فقیه

اجرای احکام الهی

اختیارات ولی فقیه

ادله ولایت فقیه

۱۷. برگرفته از مقدمه اصطلاح‌نامه فقه. اصطلاح‌نامه فقه، جمعی از محققان، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۳.

در زبان‌های تخصصی و رشته‌های علمی، معانی به وسیله مفاهیم صورت‌بندی می‌شوند و از طریق واژه‌ها یا اصطلاحاتی خاص به دیگران منتقل می‌گردند.

خویش را تهیه نموده و فرایند انجام پژوهش را پشت سر بگذارند.

برای مثال اگر کسی بخواهد در باره اعجاز قرآن تحقیق کند، تردید دارد که از کجا و از چه مسئله‌ای آغاز و به کجا ختم کند، اما اگر به اصطلاح‌نامه مراجعه کند، آگاه می‌شود که این واژه چه واژه‌های فراتری دارد و همچنین واژه‌های مترادف و ارجاعی آن و ساختار معنایی میان واژگان این بحث را به درستی در می‌یابد.

از همه مهم‌تر اصطلاح‌نامه نشان می‌دهد که اعجاز قرآن رده‌های فروتری دارد:

اعجاز بیانی قرآن / اعجاز ترکیبی قرآن / اعجاز زیبایی قرآن / اعجاز علمی قرآن / اعجاز معنوی قرآن.

و هر یک از آنان چند اصطلاح خاص و خاص‌تیرا وابسته دارند که نحوه ارتباطشان به درستی بیان شده است.

بنابراین می‌توان گفت که اصطلاح‌نامه در تدوین یک پژوهش علمی همانند پایان‌نامه‌ها می‌تواند در موارد ذیل کمک شایانی به محقق کند و تحقیق وی را مفیدتر و روان‌تر کند:

۱. انتخاب دقیق و جامع موضوع
۲. پیشینه و تاریخچه بحث
۳. پرسش‌ها و فرضیه‌های تحقیق
۴. تنظیم طرح تحقیق
۵. گردآوری درست اطلاعات
۶. آگاهی از دامنه مباحث صورت‌گرفته در زمینه موضوع ...

مدیریت اطلاعات با هدف مدیریت دانش (علم)

اصطلاح‌نامه قادر است برای هرگونه اطلاعات در هر حجم و هر قالب اطلاعاتی، نقش مدیریت (یعنی گردآوری، سازماندهی و اشاعه و بازیابی) ایفا کند که در عصر ارتباطات و تکنولوژی یکی از دغدغه‌های اصلی دانشمندان است.

تکنولوژی موجود تا کنون با انواع ابداعات و اختراعات توانسته است اطلاعات را مدیریت نماید و برعکس بهره‌مندی از تکنولوژی ارتباطات و شبکه‌های اینترنتی، گاه به انبارسازی اطلاعات و سردرگمی بیشتر محققان و نیازمندان به اطلاعات منتهی شده است.

نمایه‌سازی موضوعی و فهرست‌نویسی منابع و مدارک به صورت دستی و الکترونیکی از رایج‌ترین و کاربردی‌ترین شیوه‌های سازماندهی در جهان است.

نمایه‌سازی (Indexing): عبارت است از ثبت و ضبط محتوای اطلاعاتی مدارک با استفاده از روش‌های مشخص برای سازمان‌دادن اطلاعات به قصد سهولت بازیابی.

انواع نمایه‌ها: نمایه تقسیم‌بندی‌های گوناگونی دارد که به لحاظ نحوه پرداختن به مدرک به دو دسته تقسیم می‌شود

۱. نمایه توصیفی Descriptive Index

پرداختن به ویژگی‌های اطلاعاتی یک مدرک که معمولاً به اطلاعات کتابشناختی موسوم می‌باشد را «نمایه توصیفی» می‌گویند که در سازمان‌دهی منابع و مدارک موجود در کتابخانه‌ها و اشیای دیجیتالی به کار گرفته می‌شود.

۲. نمایه موضوعی Subject Index

ساخت و پرداخت زمینه‌های اطلاعاتی مدرک که بار موضوعی دارد و دسترسی به محتوای مدارک را از طریق موضوع امکان‌پذیر می‌سازد.

هرگاه چنین نمایه‌هایی برای مدارک طبق اصطلاح‌نامه تهیه گردد، بی‌تردید ضمن جامعیت بخشی به نمایه‌ها، یافتن آنها را براساس موضوع آسان می‌نماید و به پژوهشگر امکان می‌دهد که ساختار درختی و نظام‌یافته موضوعی هر رده از علوم را مشاهده و مدارک و منابع مربوط به هر رده را به راحتی پیدا کند.

ساماندهی مدخل‌های فرهنگ‌نامه‌ای و دایرةالمعارفی

اصطلاح‌نامه می‌تواند فرهنگ‌نامه‌نویسی و یا دایرةالمعارف‌نگاری را متحول کرده و آنها را نیز براساس ساختار طبیعی هر علم یا هر رده علمی مرتبط با آن سازمان دهد.

معمولاً فرهنگ‌نامه‌ها و دایرةالمعارف‌ها براساس الفبای تهیه و تنظیم می‌شوند و بدین جهت گاهی پیش می‌آید دو واژه مربوط به هم (وابسته به یک دیگر) به دلیل اختلاف الفبایی در جاهای دور قرار می‌گیرند که دسترسی به آنها مشکل یا غیرممکن می‌شود و چه بسا به فکر و خاطر محقق یا جوینده نمی‌رسد تا برای جستجوی آن اقدام کند، اما اگر این دو نیز براساس اصطلاح‌نامه تهیه و تدوین شوند، سازماندهی و بازیابی اطلاعات متفاوت خواهد شد و کاربر نیز می‌تواند اصطلاحات یا واژه‌های مرتبط و وابسته به یکدیگر را به راحتی مشاهده کند.

روان‌سازی فرایند تحقیق

محققانی که برای تحقیق و پژوهش‌های خود اصطلاح‌نامه را برگزینند، بی‌تردید با وسعت نظر بیشتر و دید کامل‌تری می‌توانند طرح تحقیق

یکی از معضلات علوم انسانی، وجود مشترکات لفظی از یک طرف و عدم عنایت صاحبان فکر و اندیشه به این مشترکات لفظی است. نقش اصطلاح‌نامه در این بخش، کشف مشترکات لفظی و منعکس نمودن آن با علامت

مشخص (توضیح‌گر) است. طبقه‌بندی علوم

یکی از دغدغه‌های بزرگ مطالعات اسلامی طبقه‌بندی علوم است. در گذشته تمدن اسلامی بسیاری از دانشمندان مسلمان، طبقه‌بندی‌های منظم و جاافتاده‌ای ارائه کرده‌اند که گاه دانشمندان غربی نیز از آنها اقتباس نموده‌اند؛ مانند احصاء علوم الدین فارابی. پس از تحولات علوم و گسترش شاخه‌های علمی، قهراً تحولاتی در نظام طبقه‌بندی دانش‌ها پدید آمده است و می‌بایست آن نظام شناسایی و ترسیم گردد. اصطلاح‌نامه‌های علوم اسلامی به دلیل اینکه از منطق سلسله‌مراتبی تبعیت می‌کنند، ارتباطات درون علمی را نشان می‌دهند و قابلیت این را نیز دارند که ارتباطات میان‌رشته‌ای و بسامد وام‌گیری علوم از یکدیگر را به درستی ارائه کنند و در طبقه‌بندی علوم نقشی کلیدی و زیرساختی ایفا نمایند.

انعکاس تحولات رشته‌های علوم

اصطلاح‌نامه باز نمود رشته تخصصی موضوع خود است. بنابراین هر تحولی که در رشته مربوط رخ نماید در اصطلاح‌نامه‌ها بازتاب خواهد یافت. برای همین است که در رشته‌های پویا، الزاماً در هر دوره‌ای می‌بایست اصطلاح‌نامه آن ویرایش مجدد شود تا به روزرسانی شده و انعکاسی از وضعیت آن رشته باشد. با مقایسه دو یا چند ویرایش در چند بازه زمانی، تغییر و تحولات، موضوعات جدید و مباحث متورم شده و... به درستی نشان داده می‌شود.

ارزشیابی دانش‌ها

به دلیل برقراری رابطه‌های سببی و نسبی (شجره‌ای) در اصطلاح‌نامه‌ها، امکان این تحلیل وجود دارد که رشته‌های علوم چه تعداد مباحث هسته‌ای اصلی و انحصاری دارند که به وسیله آنها شکل گرفته‌اند و به مجموعه‌ای منسجم با عنوان رشته‌ای علمی و متمایز از رشته‌های دیگر نام گرفته‌اند و چه بخش مباحث مرتبط و وابسته دارند که از

جاها و دانش‌های دیگر وام گرفته‌اند و بدین سبب تعامل و ترابط خود را با علوم دیگر برقرار کرده‌اند. یعنی وجود رابطه‌های سببی موجود میان مصطلحات، بیشتر حکایت از وابسته بودن یک شاخه علمی می‌کند؛ همان طور که رابطه شجره‌ای (نسبی) و سلسله‌مراتبی حکایت از رابطه معنایی و هرمی و ساخت یافته در یک رشته علمی خواهد نمود که هر دوی اینها از ساختار اصطلاح‌نامه‌ها دریافت می‌شود.

مطالعه روابط میان رشته‌ای

یکی از مباحث مهم در تحولات علوم، تفکرات و استدلال‌های استعاری است که عمدتاً از دلالات التزامی (نه مطابقی و حتی نه تضمینی) و دریافت‌های غیرمستقیم کنایی و به شیوه‌ی تداعی معانی برداشت می‌شود. این نوع دریافت‌ها زمینه‌های اصلی برای اندیشه‌های جدید، نظریه‌های علمی، تفکرات بنیادی و تغییر و تکامل علوم را فراهم می‌آورند. از این رو برای متفکر هوشمند مهم است بداند که هر علمی برای سرپا کردن خود چقدر از علوم دیگر بهره برده است. یعنی چه مفاهیمی از یک رشته گرفته شده و با کاربردی دیگر در علم جدید استقرار یافته است. اصطلاحاتی که در اصطلاح‌نامه‌ها قرار می‌گیرد، هر کدام نماینده طیفی از منابع است. با مطالعه اصطلاح‌نامه و بررسی روابط وابسته میان اصطلاحات (نه سلسله‌مراتبی) - که شجره‌ی یک دانش را ترسیم می‌کند) به روشنی می‌توان میان رشته‌ای بودن یک دانش را از غیر آن باز شناخت؛ در حالی که امروز از طریق بررسی منابع و با ابزار علم سنتی و تحلیل استنادی به مطالعه روابط بین رشته‌ای پی می‌برند و این کار فرصت زیاد و زمان طولانی را نیاز دارد.

نتیجه

دسترسی نظام‌مند به اندوخته‌های علمی، پرسشی است که همواره مورد توجه انسان بوده است. او نه تنها با شنیدن و نوشتن و نشر به جابجایی آگاهی‌های خود همت نموده، بلکه به روش‌های گوناگونی برای سازماندهی دانش‌های خویش تلاش کرده است که تنظیم آثار و نوشته‌ها و عنوان‌گذاری‌ها و همچنین تهیه فهرست آثار، چکیده و اینک با پیشرفت‌هایی مانند نمایه‌های موضوعی، فهرست نویسی توصیفی - تحلیلی، استفاده از زبان‌های کنترل شده و به‌کارگیری ابزار فن‌آورانه و عرضه اطلاعات به صورت ساخت یافته در سامانه‌ها و درگاه‌های بزرگ فیزیکی و مجازی روبرو شده است.

این دغدغه بزرگ از دیرباز مورد توجه اندیش‌وران مسلمان نیز بوده است. بررسی و پژوهش درباره‌ی تنظیم علوم در مطالعات علمی و اسلامی پیشینه ارزشمندی دارد. سازماندهی و طبقه‌بندی‌های منظم و کارآمدی که بسیاری از دانشمندان مسلمان ارائه کرده‌اند و گاه دانشمندان غربی نیز از آنها اقتباس نموده‌اند دلیل این مدعا است.

با گسترش رشته‌های تخصصی و علمی و پدیدار شدن تحول در

نظام‌های طبقه‌بندی علوم، استانداردهایی مانند شبکه‌های مفهومی اصطلاحات علمی و نظام‌های دانش‌مدار (از قبیل اصطلاح‌نامه‌های خرد و کلان) که بر پایه اصول علمی و همخوان با ابزارهای فناوری استوار شده است، تأثیر فوق‌العاده‌ای بر مدیریت ساخت یافته دانش‌ها گذاشته و ذهن بسیاری اندیش‌وران را متوجه خود کرده است.

اصطلاح‌نامه‌های علوم اسلامی به دلیل اینکه از منطق سلسله‌مراتبی تبعیت می‌کنند و ارتباطات درون علمی را نشان می‌دهند و قابلیت این را نیز دارند که ارتباطات میان رشته‌ای و بسامد وام‌گیری علوم از یکدیگر را به درستی ارائه کنند و در مدیریت و طبقه‌بندی علوم نقشی کلیدی و زیرساختی ایفا نمایند، عنصری اثربخش در ایجاد شبکه مفهومی اصطلاحات این علوم شناخته شده و می‌توانند سازماندهی و مدیریت محتوای معارف و اندیشه‌های اسلامی را تسهیل نموده و منجر به تولید ارزش افزوده شوند.

مرکز اطلاعات و مدارک اسلامی وابسته به پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی - دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم - با استفاده از رویه‌ها و اصول پذیرفته شده بین‌المللی در تدوین اصطلاح‌نامه‌های علوم اسلامی و مستندکردن اصطلاحات مزبور و تدوین آنها در قالب فرهنگ‌نامه‌های تخصصی و ارائه این همه بر محمل‌ها و بستریهای متنوع از قبیل فضاها، گسترش پذیر مجازی و جزآن، بستر مناسبی برای ایجاد نظام‌های هستی‌شناسانه فراهم نموده که تا کنون بیش از بیست مرکز و سازمان بزرگ اسلامی برای سازماندهی آثار علمی خویش به صورت رسمی از آنها بهره‌برده‌اند. بدیهی است استفاده از آنها در مراکز مختلف پژوهشی و اطلاع‌رسانی، زمینه‌های تحقق تولید دانش را در پی خواهد داشت و آسیب توقف در تجمیع اطلاعات به جای مدیریت، تولید و گسترش علوم را خواهد زدود.